

Dr. Jovan Đorđević: Ezmék és institúciók

Predgovor o političkoj esejistici. Ideje i hipoteze. Koncept i uloga ideje i institucije u društvu. I Ideje i njihov značaj. II Teorija institucije. Prilog kritici teorije ideja. I Anatomija ideja i savremena idejna situacija sveta. II Stvaranje i instrumentalnost ideje. III Tipologija ideja. Ekološka svest i samoupravna misao. I Ekološka kriza sveta i samoupravljanje. II Ekološka svest. III Samoupravna misao. Tehnokratija i dualizam vlasti („dovlašće“). I Dualizam vlasti („dovlašće“). II Samoupravno odlučivanje i politička akcija. Institucije i sinteze. Od „Političke države“ do samoupravljanja. I Kritika koncepta „Političke države“ i ideja samoupravljanja. II Teorija i empirija samoupravljanja. III Kritika samoupravljanja u Jugoslaviji. Tipologija institucija radničkog samoupravljanja. I Koncepti i antikoncepti. II Neposredna demokratija. III Od participacije do radničkih saveta. IV Radničko samoupravljanje. V Tipologija radničkog samoupravljanja i političkih sistema. Institucije i samoupravljanje. I Samoupravljanje i upravljanje. II Samoupravna misao i institucionalizam. III Samoupravljanje i međunarodne institucije. IV Sindikat i samoupravljanje.

Rendhagyó mű jelent meg a jugoszláv könyvpiacón. Politikai esszé, amely kihalófélben van nemcsak Jugoszláviában, hanem máshol is. Egyik oka ennek a jelenségnek az a Đorđević által megállapított tény, miszerint az igazán új eszmék születése helyett pangás tapasztalható. A másik ok — ezt a legnagyobb politikai esszéírók, elsősorban Montaigne szellemi kapacitásának ismeretében lehet elmondani —, hogy manapság már kevés az olyan széles látókörű kutató, aki otthonosan mozog a tudománynak egymástól távol eső területein is.

Đorđević könyve voltaképpen két részből álló politikai esszé. Alapvető célja, hogy kimutassa az öngazgatás eszméjének polivalenciáját. Munkájának első részében az eszmékről és institúciókról szóló elméletek, valamint az öngazgatás eszméjének viszonyát vizsgálja. Rámutat az öngazgatás eszméjének teremtő erejére, nemcsak az elméleti vizsgálódások síkján, hanem a konkrét politikai akcióban is.

A mű második része egy minőségileg új álláspont elméleti megvilágítását tartalmazza. Szerinte az új ekológiai tudat (az emberi környezet megvédése s mindaz ami ezzel a rendkívül összetett problémával kapcsolatos) elméleti szinten része a társadalomról és az emberről szóló általános marxista öngazgatási elméletnek.

Bevezetőjében a szerző megállapítja, hogy századunkban, amelyet a dogmatizmus és bürokratikus szürkeség jellemez, az esszéírás, különösen a politikai jelenségek vizsgálata, háttérbe szorult.

Jó ideje már, hogy a politikai művek (nálunk is) tele vannak tűzdelve összetett statisztikai adatokkal, áltudományos „magyarázatokkal”, s publicisztikai felületességbe, sablonos ideologizmusba, vagy ismételtető, utánzó szószátyárságba csapnak át —, írja a szerző. Elvileg a politikai esszé metszőpont, amelyben összefut a „tisztá kutatás” és a társadalmi gyakorlat. Szinté-

zise ez az elméleti gondolatnak és a politikai tettnek. Ilyen értelemben a politikai esszéírás nem más mint alkalmazott politikai elmélet.

Az eszmék természetéről és fejlődéséről szólva a szerző rámutat, hogy ezek csak akkor tudják betölteni hivatásukat, ha hozzájárulnak a valóság megismeréséhez. A valóság megismerése és tudatos megváltoztatása eszmék nélkül lehetetlen. Itt nemcsak azokról az eszmékről van szó, amelyeket a tömegek is magukévá tesznek, hanem a „kisebbség” által hangoztatott gondolatokról is, amelyeket esetleg az adott társadalom nem képes elfogadni.

Az osztály amely meg akarja változtatni a társadalmat, s ezen keresztül önmagát is, nem kell, hogy misztifikációk mögé bújtassa gyakorlatát s az azt irányító elméletet. A munkásosztály ideológiája s azok a tanok, amelyeket a társadalom fejlődéséről vall, objektíven megfelelnek a valóságnak. Nincs szükség arra, hogy fiktív érdekeket nevezzen ki mindenekfölöttinek és örökévalónak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a munkásosztály, azaz annak képviselői automatikusan az igazság letéteményesei lettek. A nyílt, őszinte és bíráló gondolat elengedhetetlenül szükséges a továbbfejlődéshez. Valami nincs rendben a gondolattal vagy a társadalommal, ha a politikai ideológiát felváltja a dogmatizmus és az üres publicisztikai frázis. A társadalmi haladás egyik legfontosabb feltétele, hogy a marxizmus elmélete és gyakorlata megszabaduljon az önámítástól, a misztifikációktól, a dogmatizmustól és a tehetetlenségtől. Ennek a megszabadulásnak egyik szükséges útja az új gondolati módszerek alkalmazása, s a valóság egyre mélyülő, átfogó ismerete.

Az eszmék eltorzulása, ami rendszerint a dogmatizmusba torkollik, elsősorban azzal magyarázható, hogy egyes fontos fogalmakat a gyakorlatban, gondolati közegüktől függetlenül, mint öncélú megmerevült kategóriákat alkalmazunk. Ezzel elvesztik eredeti tartalmi gazdagságukat, amellyel egy meghatározott társadalmi-történelmi helyzetben rendelkeztek, s amelyben eszmeként jelentkeztek.

Eszmék nélkül nincs forradalom. Az eszmék „hadi gépezetek”, hatékonyabbak az ágyúknál és az atombombánál. Azok a társadalmak, amelyek ma a fegyvereket többre becsülik az eszméknél, nemcsak szellemi szegénységükről tesznek tanúságot, hanem tehetetlenségükről is. Anyagilag lehetnek erősek, lehetnek nagyhatalmak, de haladó történelmet írni képtelenek. A mai társadalmak többnyire háttérbe szorítják vagy elvesztik az eszméket. Ezzel nemcsak magukba zárkoznak, hanem elvesztik tájékozódási képességüket és távlatait is. Bomlásnak indulnak. Mindez társadalmi pangást idéz elő, amely jó táptalaja a különféle visszahúzó ideológiáknak.

Ez a történelmi helyzet új eszmei megoldásokat és új kiutakat követel, különösen a fiatal társadalmakban. Új célok és megoldások pedig nincsenek, ha nem pattannak ki új, elfogadható és elfogadott eszmék. Az eszmék nem a semmiből keletkeznek. Átveszik s befejezik a valóságban már meglévő lehetőségeket, feltételeket. Az átélt helyzet, valamint az emberi reflexió között dialektikus kapcsolat van, s az eszmék keletkezésekor egyiknek sem lehet szigorú határt szabni, sőt figyelembe kell venni a véletlent is.

Az eszmék és az institúciók közötti viszony egyike a legjelentősebb társadalom-elméleti kérdéseknek.

Dordević két nagy csoportra osztja azokat az elméleteket, amelyek így vagy úgy, de egyoldalúan próbálják meghatározni az institúciók mibenlétét s az eszmékhez való viszonyát.

Az egyik oldalon azok az elméletek állnak, amelyek az institúciókat az eszmék megtestesülésének tartják. Ide tartoznak a vallásos, elsősorban katolikus gondolkodók, a spiritualizmus, a pszichologizmus, valamint a szociológiai-jogi iskolák követői.

Más ideológiai hozzáállással, de ugyancsak egyoldalúan viszonyul a kérdéshez a dogmatikus (vulgáris) marxizmus. Ennek képviselői az institúciókat kiegyenlítik a társadalmi felépítménnyel. Ide vezethetők vissza azok a nézetek, amelyek a marxizmust gyakran összekapcsolták a kommunista pártok gyakorlatával, a fennálló rendszerrel. Ez pedig az egyes meglévő institúciók eszményítésében nyilvánult meg.

Három fő forrásra lehet visszavezetni az intézüciók modern elméletét. A XVIII. és XIX. század demokratikus és tradicionalista politikai eszméire, a XIX. és XX. században jelentkező jogfilozófiára és szociológiára, valamint Marx művére, amely nemcsak bírálja az előbbi nézeteket, hanem túlhaladja azokat.

Jean-Jacques Rousseau az első modern politikai gondolkodó kezdett el foglalkozni a magántulajdon történetével, az emberek közötti egyenlőtlenséggel és a politikai hatalom természetével. Elvetette a felfogást, amely az intézüciókat az istenség, az eszme megtestesülésének tartja, s kiemelte a népet és annak szuverenitását. Az intézüciókra vonatkozó elméletbe három új elemet hoz be: a népet, amely megteremti az intézüményeket, a szerződést, amely alapul szolgál megalakulásukhoz, s a részvevők akaratát, amely egyetlen igazolt módszere a határozathozatalnak és a társadalom vezetésének. A tradicionalista gondolkodók, különösen azok, akik a francia forradalom elől Németországba menekültek, azt hangoztatták, hogy az intézüciók isteni eredetű képződmények, és semmi szín alatt sem lehetnek a nép műve.

A szociológia voltaképpen mint intézüció-elmélet kezdett fejlődni. Megalapítói a társadalmat hol élő szervezetként képzelik el, amely a szervein keresztül önállóan tevékenykedik, hol pedig mint szerkezetet, gépet, amelyet külső tényezők teremtettek meg és irányítanak. Az intézüciók mint szervek léteznek a társadalom testén, s funkcióikon keresztül lehet őket meghatározni. Ezek az első megfogalmazások alapozták meg a későbbi szociológiai iskolák, a funkcionalizmus és a pozitívizmus intézüciókra vonatkozó elméleteit.

Hegel intézüció-elmélete meghaladja a korabeli nézeteket, de közelebb van a tradicionalistákhoz, mint a XVII. században fogant demokratikus gondolat-hoz. Szerinte az intézüciók (az állam) eszköz, amelyen keresztül megvalósul az objektív társadalmi szükségyszerűség. Az ember, a szubjektum nem előzi meg az intézüciókat, nem is létezik ellenükre, hanem bennük van. Az ember, azért ember, mert institucionálisodott — mondja Hegel.

Marx nem hagyott hátra külön tanokat sem pedig kész definíciót arra vonatkozólag, hogy mi az intézüció. Viszont főművében a Tőkében, de másutt is, megtaláljuk az egyes intézüciók alapos és sokoldalú elemzését. Így például a Tőkében elvégzi egy intézüció, a gyár teljes értékű elemzését, s ezzel már megadja magáról az intézücióról szóló elméletet is.

Követi a demokratikus tradíciókat, és közelebb áll Rousseauhoz, mint Hegelhez. Számára a társadalom — csakúgy mint Rousseauanak — intézüményesítő kategória. Hegel a társadalmat intézüményesített kategóriának tartja.

Az intézüciók természetére vonatkozó elméletek ideologizálásával párhuzamosan az elméletben — az utóbbi néhány évben az egyetemista mozgalommal a gyakorlatban is —, jelentkezik az anti-institucionalizmus. Ezek a nézetek tagadják az intézüciókat, azaz kiegyenlítik őket a „létező mozgalommal”. Szerintük az anti-institucionalizmus a forradalmiság ismérve. Az intézüciókat a „fennálló rendszer” teremti meg, az uralkodó eszme közvetítésével.

Kétségtelen, a forradalommal mindig együtt járt az intézüciók megdöntése és újak teremtése. Ennek ellenére az anti-institucionalizmus jóllehet történelem-ellenes, alapelvét vált az új baloldalnak, de egy egész sor modern forradalmi irányzatú eszmei áramlatnak is. Ez elsősorban azért történhetett meg, mert a megvalósított forradalom gyorsan megalkotta a maga intézücióit — elsősorban az államot — s ezek kiegyenlítődték a „meglevővel”, a társadalmi status quo-val. Így a társadalom eszmei és politikai zárlat alá került. Az anti-institucionalizmust hirdető forradalmi beállítottságú eszmei áramlatok térhódítását magyarázza az a tény is, hogy a marxizmus modern politikai elmélete nem fejlesztette ki az intézüciók fogalmát.

A marxista társadalom-elmélet az intézüciókat eleve nem fogadja el, de nem is veti el. Abban különbözik az összes többitől, hogy tagadja az intézüciók természetes alapját. Bármelyik fontos intézüció történetét vizsgáljuk is, gyorsan kitérnek, hogy léte nem a „dolgok természetéből” fakad. Az örök ideák sem képezik alapjukat. A műszaki munkamegosztás például nem a dolgok természetéből következik, hanem társadalmilag feltételezett. A kutatások azt mutatják, hogy jelenlegi formájában a termelés követelményeinek sem felel meg, s ezzel csökkenti az egyéni és társult munka hatékonyságát.

Az intéciók eddigi meghatározásaival s a marxista felfogással kapcsolatban figyelmet érdemel a szerzőnek az a megállapítása, miszerint az anti-institúcionalizmus és az öngazgatás jelentik csak a mostani értelemben vett intézmények gyökeres bírálását. Dorđević az anti-institúcionalizmust elveti, mert hibásnak tartja e nézet alapjául szolgáló gondolatmenetet. Szerinte a politikai viszonyok logikája olyan, hogy megvalósulásuk folyamán nem lehet mindig megtartani a kezdeti vagy a tervezett formákat. Ezért az anti-institúcionalizmus, amely az egyes társadalmi intézmények patológiáján nyugszik, nem lehet haladó gondolat.

Az intéciók konceptusának megújódását az öngazgatás elméletének fejlődése teszi lehetővé. Dorđević az eddigi eredmények figyelembevételével megállapítja, hogy az intéció pozitív társadalmi totalitás (nem objektív valóság). Általános jelentésük szerint az intéciók a társadalmi viszonyoknak egy bizonyos rendszerét jelölik, amely jogszabályokkal van körülhatárolva, s a részvevők megállapodásának eredményeként megfelelő hatalmat (autoritást) teremt.

Dorđević véleménye szerint ez a reális filozófiai konceptus meghaladja az előző elméleteket.

A másik figyelemreméltó gondolatsor Dorđević munkájában az emberi környezet megvédésével kapcsolatos társadalmi problémák és az öngazgatás elméletének viszonyát érinti. Miután vázolja a modern társadalmak s belátható időn belül a világ összes népeit fenyegető ekológiai problémákat (környezet-szennyeződés, nyersanyaghiány stb.) rámutat arra, hogy a tekintélyes teoretikusok egy számottevő csoportja foglalkozik a probléma társadalmi vetületeivel is. Így folyamatban van az úgynevezett ekológiai tudat kialakítása. Az e problémával foglalkozó gondolkodók számára nem kétséges, hogy a tőkés termelés mai formájában veszélyezteti az emberi nem fennmaradását. Ez az új ekológiai tudat a hozzátartozó tanokkal együtt, a szerző véleménye szerint része, ága az általános marxista öngazgatási elméletnek.

Bizonyítékait az alábbiakban foglalja össze:

— A gazdasági növekedés, de maga a fejlődés sem képes magában megoldani a társadalom létét érintő problémákat. A modern világ fő problémája nem a gazdasági-technológiai lehetőségek növelésében rejlik. A létkérdés megoldására, ideértve a gazdasági-technológiai komplexum irányítását is, közvetlenebb társadalmi erőkre van szükség, amelyek megvalósítják az önmaguk feletti ellenőrzést. Ezek az új erők csak az öngazgatásból nőhetnek ki.

— A társadalmi viszonyoktól függően lassan változik a politika funkciója is. Egyre inkább látszik, hogy az iparosodás kezdetén kialakult nézetek és mércék használhatatlanná válnak. A nemzeti és politikai állam amely saját nagyságát és hatalmát gazdasági és hadierejével mérte, letűnőben van. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a világ meghódítására irányuló kísérletek szükségszerűen kudarcba fulladtak. Az uralmi politika ma nemcsak romboló hanem irreális is.

— Sok fogalom, amely a kapitalista társadalmi rend győzelmével nyert polgárjogot, az elméletben lassan elveszti jelentőségét. Ide tartozik az utilitarizmus, a termelékenység, a munka mint robot, de a fékevesztett fogyasztás kultusza is. Ezek a fogalmak olyan társadalmi viszonyokat képviselnek, amelyek az emberi társadalmat soha nem tették szilárdná, jóvá s boldoggá. Az e fogalmak által jelzett társadalmi viszonyok végsőkig fejlesztve a modern ipari társadalmakban, súlyos belső válság forrásaivá váltak. Itt s másutt is az ember és a természet új viszonyának kialakítása el sem képzelhető az ember teljes és valódi felszabadulása nélkül.

— A természet nem egyszerűen adott dolog, ami nem változik. Az ember nemcsak kihasználja a természetet, hanem át is alakítja. Már egy nemzedék is tapasztalhatja, milyen tempóban változik a természet körülötte. Nagyobb időtávlatból nézve ez méginkább kitűnik. A keresztény-racionalista filozófia tételeivel ellentétben a társadalom technikai fejlődése nem jelent totalis és abszolút haladást. Rögtön felmerül a kérdés, milyen ára van a haladásnak. A természet legyőzésére vonatkozó alapelvet meg kell szabadí-

tani statikusságától, s a tőkés fejlődés kezdeti szakaszára jellemző optimizmustól. Legyőzni nemcsak azt jelenti, hogy kihasználni, hanem azt is, hogy megismerni. Tisztában kell lenni lehetőségeivel, de korlátaival is. Azzal amit a technika elért, egyben veszélybe hozta a természeti környezetet, s új társadalmi problémákhoz vezetett. A kapitalista világ nem tudja teljes összetettségében megoldani az egyre inkább gyülemelő ekológiai problémákat. Erre csak az öngazgatás képes, amely megváltoztatja a termelési viszonyokat is.